

Українська популярна наука в Габсбурзькій Галичині, 1900-14¹

Мартін Роде

Інсбруцький університет

Переклад з англійської Діани Павлисько

Анотація: У цій статті викладено хронологічну послідовність ключових моментів розвитку ідеї «популярної науки» в українському академічному дискурсі згідно з існуючими підходами до «національної науки» (як «власне науки»). Зокрема, зроблено особливий акцент на введенні регулярних наукових лекцій для громадськості Габсбурзької Галичини на початку ХХ століття. Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) було на той час основною асоціацією науковців в Україні. НТШ, в якому працювало більшість чоловіків, і яке все більше займалося вивченням українознавства, приділяло мало уваги популяризації наукових досліджень. У відповідь на створення НТШ було сформовано також і Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили (ТУНВ ім. П. Могили). Його метою було поглиблення обізнаності громадськості про наукову роботу, і тому його члени почали організовувати регулярні публічні лекції по всій Галичині між 1909 і 1914 роками. У цій статті проаналізовано популяризацію науки, що пропагувалася ТУНВ ім. П. Могили, і досліджено коло слухачів лекцій з урахуванням їхнього місця проживання, гендерної приналежності та відповідних інтересів.

Ключові слова: історія України, історія науки, українознавство, популярна наука, Наукове товариство імені Шевченка (НТШ).

Український переклад виконано в рамках навчально-виробничої практики студентів-магістрів з перекладу та редагування, яка є частиною освітньої програми «Художній переклад з англійської мови, літературне редагування та менеджмент перекладацьких проєктів» кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Керівники навчально-виробничої практики: д.філол.н., професор Лада Коломієць, к.філол.н., асистент Олена Підгрушна.

¹ Написанню цієї статті фінансово сприяли Центр міської історії Центрально-Східної Європи у Львові та Тірольський науковий фонд. Я вдячний Джеймі Фрімену (Jamie Freeman), Стефану Гехлю (Stefan Hechl) та Марині Гілбер (Marina Hilber) за їхню величезну допомогу у формулюванні цієї статті. Я також хочу висловити подяку учасникам дискусії на Миському семінарі та анонімним рецензентам за їхні корисні зауваження.

На початку ХХ століття по всій Європі спостерігалися значні зміни в способах наукової комунікації. Таке явище було тісно пов'язане з визначенням та переосмисленням ролі науки у суспільстві. Однак такі аспекти як простір², мова та політичний контекст були найважливішими категоріями для різних уявлень про суспільну науку та освіту. Щоб зрозуміти прийняття і використання науки суспільством, кожен випадок потрібно проаналізувати в хронологічній послідовності. Багатогранна історія українського національного руху³ та його просвітницьких проектів у Габсбурзькій Галичині була предметом багатьох недавніх робіт. І все ж явище популяризації наукового знання ще чекає свого дослідника.

Національна боротьба в імперії Габсбургів була не тільки результатом національного активізму, а й результатом мовних та етнічних категорій, введених державою (Штергар і Шир (Stergar and Scheer)). Часто ця боротьба стосувалася «інституційних просторів, . . . створених імперією» (Джудсон (Judson), «Імперія...» («Habsburg») 6). Активісти ж перетворили боротьбу за мову у національне питання (Джудсон, «Вартові...» («Guardians»)). У випадку України, це стосувалося шкіл, а також університетів наприкінці ХІХ та початку ХХ століть, оскільки галицька система освіти значною мірою підкорювалася польській еліті з кінця 1860-х років⁴. Хоча навчальні заклади були предметом багатьох недавніх робіт, все менше уваги приділяється дослідженням альтернативних національних об'єднань, які позиціонували свої ініціативи як спосіб заповнення прогалін в роботі створених національних установ в Галичині.

З моменту своєї реорганізації як неофіційної академії наук у 1892 році Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) служило центром для

² Поняття «простір» тут позначає адміністративні території, культурні простори та межі «циркуляції» знань (Радж (Raj)).

³ Що стосується сформованої концепції націй (Андерсон (Anderson)) і недавніх критичних досліджень про національну байдужість, то «нація» не вважається статичною історичною категорією; це категорія самоідентифікації розглянутих вузьких груп (Зара (Zahra), «Уявлені...» («Imagined»)). Згадуючи «українську громаду», я маю на увазі українські національні об'єднання, їхніх членів та відвідувачів їхніх заходів. Це не стосується консервативних русинів або русофілів. Русофіли переважали в Галичині і в 1890-і роки. Про Русофільське товариство популярної науки, Товариство імені Михайла Качковського, див. Вендланд (Wendland), 262-321.

⁴ Лише в 1890-ті роки українські політики отримали дозвіл на заснування другої української гімназії (академічної гімназії) і ввести викладання української мови в інші школи (Пахолків (Pakholkiv)).

української наукової спільноти.⁵ Як я зазначу, більшість галицько-української інтелігенції⁶ вважала НТШ відповідальним за популяризацію науки. НТШ справедливо вважають невід'ємною частиною національного руху, але його ставлення до держави, до суспільства, до інших організацій і взаємини між ними все ще недостатньо досліджені. Такі відносини особливо тісно переплітаються в контексті поширення наукової інформації і її популяризації. Ця стаття – тематичне дослідження, яке простежує ці відносини, розглядаючи українську національну популярну науку крізь призму транснаціонального, імперського контексту.

Подібно до чеських і польських національних проектів в імперії Габсбургів, НТШ зосереджувало свої ресурси на розвитку гуманітарних наук і навіть маргіналізувало природничі науки (Сурман (Surman), «Наука» («Science»)). Крім того, в українській науковій громаді, і зокрема в НТШ, переважали чоловіки. Кількість жінок в НТШ збільшилася тільки в міжвоєнні роки, коли вони почали відігравати не лише допоміжні ролі, а й виконувати наукові завдання (Дядюк (Diadiuk)). Нещодавні дослідження підкреслюють сильний і впливовий український феміністський рух в Галичині та зацікавленість членкинь цього руху у вищій освіті⁷. Таким чином, розмірковуючи про популярну науку в галицькому контексті, я досліджую введення науково-популярних лекцій українською мовою і описую, як різні підходи до популярної науки сприяли створенню (національних) спільнот. У цій статті розглядаються ключові діячі української наукової спільноти в Галичині, їхнє сприяння поширенню

⁵ Членами раннього НТШ була консервативна українська інтелігенція (Роде (Rohde), «Галицька...» («Galizische»)). Я більш детально згадую про членство НТШ в «Національній науці» («Nationale Wissenschaft»). Щодо української наукової літератури з цього питання, див. Зайцева (Zaitseva); Винар (Vynar); Качмар (Kachmar).

⁶ «Інтелігенція» або українською теж «інтелігенція»: групи, пов'язані з цим терміном, були досить різноманітні, і тому їх потрібно розглядати у відповідних місцевих контекстах (Гордін і Хол (Gordin and Hall)). Про європейську інтелігенцію до Першої світової війни, див. Сдвіжков (Sdvižkov). Як самопроголошена окрема соціальна верства в Галичині, міська українська інтелігенція вважала себе національною елітою і, практично звертаючись до принципу «органічної праці», своєю місією вважала саме просвіту селян і підвищення «культурного рівня» нації.

⁷ З 1897 року жінкам було дозволено вступати на два факультети Львівського університету (Благий (Blahyi)). На рубежі століть зросла кількість українських жіночих асоціацій, які також стали більш різноманітними (див. Черчович (Cherchovych); Лещавські-Шверк (Leszczawski-Schwerk); Богачевська-Хом'як (Bohachevs'ka-Khomiak)).

української (популярної) науки та її аудиторії, популяризованих тем, суспільних рухів та гендерної різноманітності кола слухачів. Я підтримую ідею більш багатогранного розуміння «популяризації» науки. Це був не просто проект еліти, а своєрідна реакція на суспільний попит, яка була надзвичайно сприйнятлива до слів критики і до проблеми зменшення числа слухачів. Таким чином, ця стаття робить внесок в історію української інтелігенції в Галичині, досліджуючи її різноманітний склад і вивчаючи її підхід до нагальних проблем, що виникли в Центральній Європі на початку ХХ століття.

ПОПУЛЯРНА НАУКА В ІМПЕРСЬКОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНТЕКСТАХ

Як правило, знання з певних дисциплін поширюються через спеціалізовані довідники, журнали, особисті обміни інформацією між людьми і напівофіційні зустрічі, такі як лекції або збори в певних товариствах. НТШ, з його різними науковими секціями та спеціалізованими комісіями, є прикладом організації, що прагнула до професіоналізації кількох дисциплін українською мовою⁸.

За межами цих вузьких академічних кіл існують «більш-менш освічені дилетанти», які можуть цікавитися наукою, а можуть і взагалі не цікавитися нею (Флек (Fleck) 149-50). Найбільш загальним визначенням популярної науки є процес комунікації між цими групами. Але така модель комунікації набагато складніша, ніж звичайні відносини «згори-донизу». Однією з причин постає необхідність пристосувати питання науки до суспільних вимог за допомогою спрощення мови і наративів (Флек (Fleck) 150-51). Взаємодія вчених з широкою громадськістю мала особливе значення, оскільки ця взаємодія могла надихати людей долучатись до громадських наукових підприємств або почати кар'єру науковця. А це, в свою чергу, мало велике значення для формування наукових спільнот (Бенсауд-Вінсент (Bensaude-Vincent) 363-64). Крім того, існували величезні відмінності між одномовними та багатомовними контекстами, оскільки мови та їхні функції в науці зазвичай були організовані ієрархічно⁹.

⁸ Археографічна комісія – один із прикладів комісій, що займалися питаннями інституціоналізації українських історичних досліджень та підготовки студентів, на чолі з Михайлом Грушевським (див. Тельвак (Tel'vak) та Педич (Pedych)).

⁹ Про імперію Габсбургів див. Сурман (Surman), «Знання в імперії?» («Imperial Knowledge?»); Еш та Сурман (Ash and Surman).

В багатьох регіонах і національних спільнотах поширення популярної науки було пов'язане з процесом «науковізації суспільства» (Рафаель (Raphael)) і/або «науковізації нації» (Вейхлейн (Weichlein) 279). Тому популярна наука стосувалась соціальної та культурної боротьби, слугуючи при цьому інструментом «посередництва між громадськістю та фахівцями» (Брокс (Broks) 143). Важко дати відповідь на такі питання як: «Що таке академічна наука?», «Хто буде посередником?», «Що потрібно опосередковувати і що таке цільова аудиторія?». Погляди на ці проблеми часто змінювалися в межах дискурсних спільнот наприкінці XIX і на початку XX століть та продовжують змінюватися й сьогодні. Тому їх слід розглядати не як сталі аналітичні категорії, а як суб'єкти аналізу (Бенсауд-Вінсент (Bensaude-Vincent) 365-66; Топгем (Topham), «Вступ» («Introduction») 312-13). Отже, популярну науку потрібно аналізувати в її специфічних контекстах простору і часу. Критичні дослідження популярної науки дозволяють нам бачити простори та товариства через призму науки, визначаючи її роль в масовій культурі та розглядаючи в ній громадську устанovu (Топгем (Topham), «Вступ» («Introduction») 311). Зрештою, простори поширення знань впливали не тільки на саме дослідження, але і на соціальне середовище, яке створювало необхідні умови для виробництва і поширення знань.

На введення регулярних лекцій для громадськості в імперії Габсбургів надихнула діяльність Віденського університету, оскільки цислейтанські землі імперії належали до тієї ж освітньої системи, що й імперський центр. Явище розширення освітньої діяльності в Британських університетах стало зразком для введення навчальних курсів у Відні наприкінці 1890-х років. За підтримки Міністерства культури і освіти як символічної, так і фінансової, ці установи розширювали місію, значення та репутацію університету. Велика кількість слухачів курсів сприяла формуванню почуття спільноти завдяки обміну знань (Штіфтер (Stifter), «Університет, популярна освіта та сучасність» («Universität, Volksbildung und Moderne»)). Поштовх до цього зародився в самих університетах і був пов'язаний з соціальним феноменом, дуже поширеним в цислейтанському академічному середовищі, а саме з появою приват-доцентів¹⁰. Для них

¹⁰ Ці науковці вже пройшли габілітацію і мали право читати лекції, однак, порівняно з повноправними професорами, вони мали досить низьку зарплатню. Австрійська система освіти передбачала, що для того, щоб приват-доценти могли стати професорами, відповідний факультет повинен був запропонувати кандидатуру Міністерству культури і освіти, а те в свою чергу повинно було її схвалити. Це призвело до того, що в університетських містах (Ташвер (Taschwer)) з'явилася велика кількість кваліфікованих

університетські програми підвищення кваліфікації стали засобом забезпечення актуальності їхньої роботи, ринку їхніх публікацій та покращення їхнього економічного становища. Така модель викладання поступово поширилася й на інші університетські міста Габсбурзької монархії (Штіфтер (Stifter), «Університет, популярна освіта та сучасність» («Universität, Volksbildung und Moderne»)). Університети Кракова та Львова, однак, не впроваджували подібних програм за прямої державної підтримки. У 1897 році коло науковців у польському Товаристві народної школи провело ряд публічних лекцій, і наступного року спільними зусиллями з Ягеллонським університетом вони заснували Товариство «Народний університет» ім. Адама Міцкевича (Towarzystwo Uniwersytetu Ludowego im. A. Mickiewicza). Ця організація, діяльність якої базувалась на ідеї програми розширення університетів, проводила лекції в декількох галицьких містах, а пізніше, в березні 1899, було відкрито філію у Львові¹¹. Тим часом у Відні зв'язок між державною освітою і націоналізмом не проявлявся аж до початку Першої світової війни. До тих пір національний нейтралітет вважали найкращим курсом у науковій комунікації Відня (Ташвер (Taschwer)), але мовна ситуація у Львові заклала фундамент для зовсім іншого розвитку подій. На початку ХХ століття в Україні не було ще жодного навчального закладу, схожого на Народний університет. Хоча варто зазначити, що український соціал-демократ Микола Ганкевич (1867-1931) був одним із засновників його філії у Львові¹², та все ж лекції українською мовою або про Україну не входили до його програми. Крім того, в проєкті не брали участі ні члени Наукового товариства ім. Шевченка, ні українські професори Львівського університету. Хоча Народний Університет і просував ідею поширення «знань для всіх»¹³, проте спосіб поширення цих знань був значною мірою обмежений за національною ознакою. Це стосувалось як викладацького складу, так і мови викладання.

фахівців, які шукали додатковий заробіток. Для більш детальної інформації про приват-доцентів в різних університетських містах Габсбурзької монархії див. Сурман (Surman), «Габсбурзькі університети» («Habsburg Universities»).

¹¹ Див. «Знання для всіх» («Wiedza dla Wszystkich»), № 1, 1899, с. 32.

¹² «Знання для всіх» («Wiedza dla Wszystkich»), т. 1, 1899, с. 34. Діяльність Ганкевича досліджено у працях Стрельбицької. Ганкевич також викладав на українських літніх курсах у 1904 році, що свідчить про його активну участь у двох національних середовищах.

¹³ Це – прямий переклад назви журналу «Wiedza dla Wszystkich» («Знання для всіх»).

Проте державна освіта була невід'ємною частиною національної програми русино-українських «народовців». У 1860-ті роки польські позитивісти ввели термін «органічна праця» («praca organiczna»), значення якого полягало в зміцненні економічного і культурного потенціалу нації через освіту. Після Австро-угорського компромісу 1867 року ліберальна політика держави Габсбургів дозволила створити різні інститути і навіть фінансово їх підтримувала (Яновський (Janowski), «Польське...» («Polish»)). Підхід «народовців», розроблений на польському прикладі з сильним акцентом на сільську місцевість, був представлений товариством «Просвіта». Товариство заснували в 1868 році з метою поширення грамотності і тверезості, а також поглиблення знань в сфері сільського господарства та економіки. «Просвіта» зробила відчутний внесок у пропаганду національної культури, особливо формуванню культу українського національного поета Тараса Шевченка (Люсняк 5; Пашук). Друковані книги і брошури, календарі та інші періодичні видання були важливими інструментами поширення знань в цих сферах. Більшість українських науковців перебували у Львові або – у випадку вчителів середньої школи – в інших містах. Тому зв'язок із селянами доводилося організовувати здалеку. Мережа філій «Просвіти», що швидко розросталась в містах і читальних залах в селах, сприяла тому, що тепер ідея національного руху була більш досяжною для жителів сільської місцевості. Читальні зали отримували свіжі газети і поширювали інформацію про політичні події, що стосувались національних питань, таких як вибори або перепис населення (Роде (Rohde), «Місцеві...» («Local»)).

Компактний міський простір Львова був заповнений щільною мережею товариств, періодичних видань, державних установ і, насамперед, університетів та інших освітніх проєктів (Біндер (Binder), «Руська преса» («Das ruthenische Pressewesen»); Яновський (Janowski), «Галичина...» («Galizien»); Пахолків). Це призвело до високої концентрації вчених, готових поділитися своїми знаннями, а також до урізноманітнення кола слухачів, які могли б могли долучитися до наукових спільнот. З початку ХХ століття асоціації та представники впливової Української націонал-демократичної партії (УНДП) публічно вимагали популяризації науки українською мовою. Оскільки «Просвіта» була зайнята в основному іншим, а в НТШ була більшість вчених, що займалися питаннями українознавства, то цілком очевидно, що ці групи звернулися до НТШ. Крім того, оскільки НТШ було українською приватною організацією з найвищим рівнем фінансової підтримки з боку Міністерства освіти та Галицької

адміністрації, її порядок денний вважався справою суспільного інтересу (Роде (Rohde), «Галицька...» («Galizische»)).

Що стосується гендерного аспекту, зазвичай при обговоренні українських проектів виділяються чоловічі організації, зокрема їхні проекти про заснування університету в Галичині з метою урізноманітнити наукове середовище (Мудрий; Качмар). Проте групи феміністської спрямованості проявляли не меншу зацікавленість у вищій освіті за межами університету. В своєму статуті 1901 року «Кружок українських дівчат» визначив мету стати центром «наукового і суспільного життя» для українських дівчат і організувати проекти, які сприяли б їхній освіті. Для реалізації цієї мети вони планували утримувати бібліотеку і читальний зал, організувати наукові лекції, літературні читання та інші культурні заходи (Статут товариства, 1-2). Учасниці «Кружка» вважали себе товариством більш демократичних, динамічних та «революційних» поглядів, ніж інші українські жіночі об'єднання, такі як «Клуб русинок», створений їхніми попередницями, що сповідували більш традиційні ідеї¹⁴. Це уявлення про себе підкреслювалось і порівняно раннім вибором ними етноніма «українських» замість «руських»¹⁵.

З самого початку «Кружок» зайняв чітку позицію проти академічних мереж, що тоді існували у Львові, і охарактеризував свої стосунки з колегами чоловічої статі в наступному уривку з віршів, опублікованих у газеті «Діло» («Dilo»):

Миж [sic] не підем на пораду
В «академіків» громади,
Бо сказали би нам в очі
Що з нас кожна замуж хоче...

Оскільки «Кружок» виступав проти польської освіти, вони хотіли розширити свої можливості для української освіти, але так, щоб з ними не «поводилися, як з простачками»¹⁶. Таким чином вони підкреслили значення інтерсекційності понять «бути жінкою» та «бути українкою» в Галичині¹⁷. Швидкий розвиток «Кружка» довів, що

¹⁴ «Нова Хата» («Nova khata»), т. 15, № 5, 1939, с. 2.

¹⁵ Про вживання цього етноніма див. Роде (Rohde), «Галицька...» («Galizische»).

¹⁶ «Нова Хата» («Nova khata»), т. 15, № 5, 1939, с. 3. Під «академіками» громади» вони мали на увазі студентську організацію «Академічна громада», що мала тісні зв'язки з НТШ; лапки свідчать про взаємно саркастичне ставлення «Кружка» до студентів-чоловіків «академічної громади».

¹⁷ Слід також враховувати їхній юний вік, оскільки вони не вписувалися в традиційні моделі роботи на благо суспільства своїх матерів; однак їх не

мета товариства була дуже актуальною в українському суспільстві у Львові на початку 1900-х рр.¹⁸ До кінця 1903 року «Кружок» провів низку публічних лекцій та заручився повагою місцевої преси за свою сприйнятливість до актуальних проблем¹⁹. Заслуги учасниць не обмежувалися лише проектами в межах «Кружка», оскільки деякі з них також навчали неписьменних людей (Лещавські-Шверк (Leszczawski-Schwerk) 135).

12 лютого 1904 року «Кружок» провів громадські збори, які отримали схвальні відгуки від аудиторії. В них взяли участь більше двохсот дівчат і «старших» (невідомих) слухачів/слухачок. На цих зборах обговорювалися питання жіночої організації та освіти. Тут, як і в інших випадках, провідні членкині, такі як Дар'я Шухевич (1881-1941), виступали з доповідями про права жінок. Практичним результатом заходу стало запровадження «українських науково-популярних університетських лекцій», заходів з вкрай низькою вхідною платою і високою відвідуваністю. Оскільки лекції могли відвідувати всі охочі, це сприяло ще одному важливому для «Кружка» питанню, а саме класовій рівності в питаннях освіти. Цей момент проявився і в інших аспектах діяльності «Кружка» (Лещавські-Шверк (Leszczawski-Schwerk) 135-36). На цих зборах були присутні й кілька викладачів НТШ: Олександр Колесса (1867-1945), Степан Рудницький (1877-1937), та Іван Раковський (1874-1949). Оскільки вищезазначені особи були також провідними членами Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили, між цими спільнотами міг існувати певний взаємозв'язок. Можливо також, що існував прямий зв'язок між Товариством українських наукових викладів ім. Петра Могили і зазначеними раніше літніми курсами, що розпочалися в червні 1904 р.²⁰ Не вдаючись в подробиці про діяльність «Кружка», про який дуже мало джерел, цілком очевидно, що ці (молоді) жінки були вельми зацікавлені в отриманні вищої освіти їхньою рідною мовою, а також в сприянні зміни статусу-кво.

дискримінували через їхній вік. Про розгляд питання українських жінок у Галичині з постколоніальної точки зору див. Черчович.

¹⁸ В інавгураційній сесії взяли участь 30 членкинь; наприкінці року їх стало 96. Згідно зі звітом за 1904 рік – через кілька місяців після успішної публічної сесії – кількість членкинь збільшилась на 52, але невідомо впродовж якого часу це сталося. «Нова Хата» («Nova khata»), т. 15, № 6, 1939, с. 2; № 7-8, с. 7

¹⁹ Див. «Діло», 15 листопада 1903, с. 3.

²⁰ Про це свідчить лист Івана Франка, в якому вказувалося, що «молодь» придумала цю ідею («Зібрання творів» 241). Грушевський, навпаки, заявив, що цю ідею висунув хтось із українських земель у складі Російської імперії (Котенко (Kotenko)).

НТШ ТА ПОПУЛЯРНА НАУКА

Керівництво НТШ і представники української громади в Галичині розходилися в думках про цілі українського національного руху, в тому числі і про цілі та завдання науки. Голова Михайло Грушевський (1866-1934) виклав свою ідею історичної місії українців у Галичині в знаменитій брошурі «Наша політика»: «Галицько-українська політика, парламентська і суспільна, дуже важлива для загального розвитку українського життя. Її значення виходить далеко за межі виключно політичних інтересів Галичини . . .» (25). Цей принцип задав тон напрямку діяльності НТШ, яке Грушевський хотів зробити центром власне української науки між імперіями. Проект статуту, виданий в 1903 році, вимагав впровадження постійної науково-популярної діяльності. Його було запропоновано на протипагу ідеї Грушевського про формування національної науки без урахування суспільних інтересів. Цей проект підтримали такі професори як Станіслав Дністрянський (1870-1935) та Олександр Колесса, консервативні «народовці», кілька шкільних вчителів, а також інші члени НТШ, які були за Українську націонал-демократичну партію (УНДП) та ідеали «органічної праці»²¹. Керівництво НТШ відхилило проект, доклавши надзвичайних політичних зусиль, що ознаменувало одну з найгостріших криз в історії товариства. Протягом наступних років це питання було предметом кількох конфліктів.

Більшість галицько-українських політиків, особливо представники УНДП, деякі з яких також входили в опозицію НТШ, виступали за те, щоб зосередитися на розвитку лише в межах Галичини. В'ячеслав Будзиновський (1868-1935), редактор журналу УНДП «Свобода», у брошурі 1905 року виклав точку зору, радикально протилежну точці зору Грушевського. Згідно з критикою Будзиновського, НТШ повинно «заощадити всі сили, час і гроші», вкладені у видання наукових праць, які «жоден русин не читає чи ніколи не прочитає» (Зубрицький 72). На думку Будзиновського, наука НТШ служила тільки науці. Що стосується органічної праці, то Будзиновський вважав корисними тільки ті праці, що були присвячені педагогічним питанням або адміністративно-політичним справам; «всяка інша наукова робота була б в цей час нічим іншим, як національною ганьбою» (Зубрицький 72). Ідея української науки, сформульована керівництвом НТШ у відповідь, була адресована міжнародному науковому товариству, яке, на думку керівництва, має визнати українців як культурну націю і в більш загальному плані як

²¹ Статутний проект 1903 року, ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 5.

групу з ідентичністю, окремою від польських або російських фракцій (Роде (Rohde), «Національна наука» («Nationale Wissenschaft») 131-48). Ці питання, що доводили інтелектуальну, а також мовну «зрілість» та національну індивідуальність шляхом представлення питань власне науки, займали центральне місце в розумінні української «національної науки» в НТШ. Крім популярних брошур, виданих окремими особами, популярні способи поширення наукової інформації не входили до порядку денного НТШ, хоча до цього були чіткі вимоги від декількох сторін. Іван Франко (1856-1916) вважав відповідальними за ці питання й інші українські організації. Він посилався тут на «Просвіту», або Руське товариство педагогічне (Франко, «Дещо про себе самого»). Хоча ці спільноти, безумовно, були зацікавлені в популяризації науки, проте, у них були й інші цілі і не було можливості самостійно досягти цієї мети. Тому вони передали це завдання професійним вченим. Але популяризація науки не входила до порядку денного НТШ, як видно з діяльності музею НТШ, яка була присвячена науковим колекціям і дослідженням, а не суспільній взаємодії (Кушнір). Єдиним винятком були літні курси, проведені в 1904 році, які викликали неоднозначні відгуки.

ЛІТНІ КУРСИ 1904 Р.

На початку 1904 року, під час сесії НТШ, члени організації висували різні ідеї проектів, одна з яких була організувати літні курси під час академічних канікул в Росії²². Літні курси були організовані поспіхом, і проходили вони у Львові з кінця червня по кінець липня 1904 року. Щоб реалізувати цей проект, – порівняно з тогочасною літньою школою, а саме академічною програмою, що сформувалась в Європі близько 1900 року, – організатори доклали величезних зусиль, щоб уникнути політичного хаосу, подібного до того, який спостерігався в Інсбруку в 1903 році (Роде (Rohde), «Внутрішньоімперські...» («Innerimperiale») 191-94). Формально за організацію цих курсів відповідало не НТШ, а Товариство прихильників української науки, літератури і штуки.

Грушевський використовував Товариство прихильників, щоб обійти його опозицію і ввести навчальний графік, що відповідав його

²² Франко, «Зібрання творів» 242. У відповідних протоколах такий проект не згадується, але це не дивно, оскільки виконавчий комітет зазвичай редагував протоколи, перш ніж заносити їх у відповідні книги реєстру. Пор. протоколи загальних зборів, ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 31 та засідань виконавчого комітету, ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 34.

розумінню науки²³. Програма була в основному присвячена «історії, історії літератури та етнографії»²⁴. Вона була доповнена курсом української мови для слухачів з українських земель у складі Російської імперії та лекціями Раковського про еволюційну біологію²⁵. Лекції Раковського були єдиними заняттями з курсу природничих наук, і вони були порівняно короткими – всього шість годин протягом всього місяця курсів. Проте основна увага приділялася «українознавству»²⁶. Оскільки Грушевський до 1914 року не пояснював поняття, що лежить в основі цього терміну, його розуміли буквально як Україну²⁷. Літні курси – це було вперше, коли він представив цей новий термін для означення «національної науки» НТШ широкій аудиторії.

За офіційними даними, на лекціях були присутні 135 учасників та 11 лекторів та організаторів. Приблизно третину з них становили жінки²⁸. Оскільки не зберігся список членів «Кружка українських дівчат», кількість афілійованих учасників оцінити неможливо. Однак провідні члени «Кружка» брали участь у лекціях і навіть організовували денні заходи для відвідувачів з-за меж Львова²⁹.

²³ Організаційний комітет складався з виконавчого комітету НТШ, вірного Грушевському, – Франка і секретаря Володимира Гнатюка (1871-1926), – та його дружини Марії Грушевської (1868-1948). Крім того, кожен лектор, крім Миколи Ганкевича, був «дійсним членом» НТШ. Спонсором літньої школи був Євген Чикаленко (1861-1929), меценат кількох українських проектів з Одеси (ДАЛО, ф. 298, оп. 1, спр. 9, арк. 2 зв.; Роде (Rohde), «Внутрішньоімперські...» («Innerimperiale»)).

²⁴ ЛНВ, т. 7, № 8, 1904, с. 105.

²⁵ Детальніше про Раковського та популяризацію еволюційних теорій див. нижче викладений розділ про «популярний» (народний) націоналізм.

²⁶ ЛНВ, т. 7, № 8, 1904, сс. 111-12.

²⁷ В 1914 році Грушевський описав його таким чином: «Поняття «українознавство» [оригінальна назва: «украиноведение» – М. Р.] позначає вивчення минулого і сьогодення українського народу, його атрибутів і специфіки, його території і різних умов, що вплинули на життя і розвиток і що могли формуватися лише поступово і переважно протягом всього минулого століття» (Грушевський, «Развитие» 1). Для історичного трактування дисципліни пор. Гомотюк; однак цій роботі потрібно дати критичну оцінку, оскільки авторка звертає увагу на багато аспектів історичних наук ще до того, як було введено той чи інший термін або концепцію, що його позначає.

²⁸ ЛНВ, т. 7, № 8, 1904, с. 113. Якщо припустити, що посвідчення особи учасників збережені в повному обсязі, то їх було трохи менше; див. ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 2, спр. 206.

²⁹ ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 2, спр. 206, арк. 1, 2. Слід особливо відзначити зусилля Дар'ї Шухевич і Насті Грінченко. Про Грінченко, див. Роде, «Наукові».

Можна припустити, що основним завданням «Кружка» було розповсюдження знань шляхом поширення новин про курси, щоб залучити більше відвідувачок. Досить багато відвідувачів були громадянами Російської імперії. Приблизно десяток з них вирушили в Галичину, щоб відвідати літні курси, в той час як кілька інших слухачів були переселенцями, що навчалися у Львові (Роде, «Наукові»). Саме завдяки цьому лекції стали майданчиком обміну знаннями між імперіями та формування спільноти. За словами Антона Котенка (Anton Kotenko), курси тим самим стали засобом зближення українських територій.

На загал, однак, організатори вважали, що відвідуваність лекцій літньої школи була досить невтішною. Грушевський намагався пояснити низьку відвідуваність академічним рівнем курсів; вважалося, що курси були занадто академічні, а програма лекцій занадто насичена³⁰. Володимир Дорошенко (1879-1963), що приїхав із Російської імперії, мав дещо іншу думку. Він зазначив, що реальна взаємодія з українським культурним життям у Львові не входила до програми, хоча це було б особливо цікаво гостям з українських земель, що перебували у складі Російської імперії. Він додав, що деякі викладачі, в тому числі і Грушевський, просто мали нудний стиль викладання. Проте, Дорошенко був позитивно вражений іншими лекторами, і особистим знайомством із Франком та антропологом Федором Вовком (1847-1918). Франко постійно сидів у кав'ярні з приїжджими слухачами лекцій і запрошував гостей з Російської імперії жити в нього вдома, а Вовк іноді прогулювався по місту з деякими студентами. Ці прогулянки були приємними, і водночас вони заохочували до інтелектуального розвитку (Дорошенко, «Іван Франко в моїх спогадах»; Дорошенко, «Іван Франко»). В 1909 році Дорошенко переїхав до Львова і пропрацював в НТШ більше п'ятдесяти років (Супронюк). Тому, з одного боку, контекстуалізація думок Дорошенка про курси важлива, оскільки вони були його першим знайомством з НТШ. З іншого боку, його випадок показує, як популярна наука може впливати на формування наукових спільнот³¹.

Проведення літніх курсів Товариством прихильників української науки, літератури і мистецтва в Галичині в 1904 році стало визначною подією з кількох причин. По-перше, їх могли відвідувати жінки та іноземці³². Незважаючи на критику, організатори і фінансист, Євген

³⁰ ЛНВ, т. 7, № 8, 1904, сс. 102-113.

³¹ Про формування НТШ та наукової спільноти див. Роде (Rohde), «Місцеві...» («Local»).

³² Формального обмеження національності не було, але, звичайно, навчання українською мовою обмежувало коло зацікавлених осіб. Фактично єдиним

Чикаленко, вважали, що курси мали величезний успіх. Досить дивно, що НТШ не продовжило українських літніх курсів, незважаючи на рішення ради про проведення подальших курсів наступного року (як видно з листування Михайла Грушевського)³³. Трактуючи курси не за критеріями, встановленими організаторами, а як реакцію на інтенсивний попит на популярну науку в Галичині, ми можемо отримати інше пояснення. Через нездатність об'єднати опозицію НТШ з програмою літніх курсів з курсів було виключено кілька дисциплін і деяких видатних вчених³⁴. Тому, якими б важливими не були ці курси порівняно з іншими досягненнями, вони не задовольняли ні вимог громадськості, ні вимог опозиції. Навпаки, посилилась внутрішня криза і громадська критика щодо діяльності НТШ (Павлик). Проект літніх курсів перегукувався із більш масштабним проектом введення «українознавства» як дослідницької програми НТШ, оскільки метою товариства було стандартизувати українську «національну науку» і надати особливу увагу гуманітарним наукам. Однак через невдоволення громадськості і розчарування проектами НТШ деякі члени української наукової спільноти у Львові були змушені покинути НТШ, і саме це сприяло інституційній диверсифікації³⁵.

СТВОРЕННЯ ПЛАТФОРМИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОПУЛЯРНОЇ НАУКИ

Грушевський взяв на себе повну відповідальність за літні курси у Львові, тим самим роздмухавши тліючу кризу в НТШ. Тому незабаром після проекту літньої школи було докладено неабияких зусиль для формування Товариства українських наукових викладів ім. Петра

неукраїнським учасником була Саломея Перлмуттер (Salomea Perlmutter), соціалістка, яка зазвичай писала польською і активно працювала у польському культурному середовищі (Лещавські-Шверк (Leszczawski-Schwerk) 83, 121-22). Її випадок винятковий, оскільки вона не була ні носієм української мови, ні яким-небудь іншим чином пов'язана з українським національним рухом.

³³ «Листування Михайла Грушевського» 55-56. Меценат Чикаленко був особливо вражений тим, що троє його дітей, які відвідували літні курси, назвали їх успішними.

³⁴ «Діло», 12 червня 1904, с. 2.

³⁵ Медичні працівники та вчені-юристи звільнились з НТШ, щоб заснувати свої власні спільноти. Ідею створення Українського лікарського товариства було висунуто в 1908 році, і після цього воно було засноване в 1910 році (ЗАА (AVA), 19045/1908; 25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади); Товариство українсько-руських правників було засновано в 1909 році («Правничий вісник», том 1, № 1, 1910, с. 58).

Могили. Згідно з недавніми дослідженнями, заснування цього товариства вважають прямим наслідком введення літніх курсів у Львові і кроком до створення українського університету (Герцюк 368-69; Кріль і Лешкович 431). Хоча це твердження може бути справедливим з точки зору історії ідей, очевидно, що воно знаменувало розрив між провідними місцевими галицькими науковцями і групою Грушевського та її прихильниками. Дійсно, розбіжності думок щодо популярної науки і виключення кількох вчених і дисциплін спровокували окрему інституціоналізацію частини групи НТШ. Опозиція НТШ виникла на початку 1905, а її члени в грудні 1906 року утворили Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили (*Іван Пулюй* 326).

Через бюрократичні проблеми Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили (ТУНВ ім. П. Могили) розпочало свою діяльність лише у 1909 році (Протоколи засідань 163-64). Товариство вважало себе «народним університетом»³⁶ і проводило регулярні публічні лекції на різні теми з 1909 по 1914 рік. Діяльність ТУНВ ім. П. Могили була ініційована літературознавцем О. Колесою, географом С. Рудницьким, антропологом І. Раковським, математиком В. Левицьким (1872-1956), філологом І. Кокорудзем (1857-1933) та істориком С. Томашівським (1875-1930)³⁷. Всі вищезазначені вчені, окрім Кокорудза, належали до молодого покоління українських науковців. Дехто з них навіть навчався у Грушевського. ТУНВ ім. П. Могили не виключало жодних предметів і взагалі було відкрите для «всякого роду народних знань і культури» та тем лекцій³⁸. Коли потрібно було розставити пріоритети, рада віддавала перевагу гуманітарним наукам, пов'язаним з Україною, і природничим наукам (Протоколи засідань 233). Мета полягала в тому, щоб розширити місію науки та освіти в українській мові. Товариство зосереджувало значну увагу на національній, а не на інституційній місії, подібно до програми розширення освіти в університетах Відня³⁹.

³⁶ «Діло», 26 жовтня 1909, с. 2.

³⁷ Вчений-правознавець Станіслав Дністрянський брав участь в організації Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили в 1905 році, але пізніше лише викладав. Під час першого засідання товариства декого на ім'я о. др. Жук було обрано заступником голови, але він так і не став членом товариства (Протоколи засідань 163). Про Кокорудза, див. Качкан; про Томашівського, див. Халак; про Левицького, див. Бобик та ін.

³⁸ «Звернення до української інтелігенції про співпрацю», 1914, ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 6, арк. 1 зв.

³⁹ Список членів ТУНВ ім. П. Могили див. ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 5.

Діяльність ТУНВ ім. П. Могили була досить близькою до ідеї «органічної праці», оскільки товариство вважало деяких своїх частих відвідувачів «розповсюджувачами знань». Наприклад, це стосувалося людей, які викладали в сільських читальнях «Просвіти» і відвідували лекції, щоб розширити свої знання для цієї мети. За словами Рудницького, саме товариство не збиралося «ходити по селах», а ось його слухачі – навпаки (Протоколи засідань 167). З цієї точки зору, наука мала стати доступною не лише для жителів міст, але й сільської місцевості. Тому ТУНВ ім. П. Могили вдалося залучити більш консервативних «народовців» (Протоколи засідань 166). Перші загальні збори ТУНВ ім. П. Могили в 1909 році призвели до значного зростання числа членів, готових брати участь в регулярних лекційних програмах. Серед них були не популяризатори науки, як ті, кого Андреас Даум (Andreas Daum) описує у своїй монографії про німецьку популяризацію науки, а насамперед вчителі (вчителі середніх шкіл, університетські професори, приват-доценти). В результаті долучення кількох членів з провінційних міст до ТУНВ ім. П. Могили, почав формуватися і поступово втілюватися план розширення поняття українського «народного університету».

З організаційної точки зору початок існування ТУНВ ім. П. Могили був не без труднощів. Габсбурзька монархія діяла як «кооперативна імперія» щодо кількох українських національних товариств, як-от НТШ і «Просвіта», постійно надаючи їм фінансову допомогу (Остеркамп (Osterkamp); Роде (Rohde), «Галицька...» («Galizische»)). ТУНВ ім. П. Могили такої підтримки не надавали, і кілька звернень стосовно державного фінансування виявилися невдалими. Товариство не платило лекторам гонорару, і в 1909 році воно могло відшкодувати лише витрати на транспорт. Саме тому товариство турбувалося про підтримку з боку наукової спільноти⁴⁰. ТУНВ ім. П. Могили не отримувало прибутку, особливо в провінціях. Іноді місцевим організаторам доводилося самим оплачувати приміщення для лекцій, навіть коли вони збирали досить велику аудиторію. Відповідно, товариство могло фінансувати розвиток своєї діяльності лише за рахунок членських внесків. Воно отримувало лише невеликі добровільні пожертви від інших українських організацій. Хоч товариство й мало в планах науково-популярні видання, через фінансові труднощі воно не могло втілити цей задум в життя (Протоколи засідань 220).

Протоколи перших зборів і звіти, зібрані в середині 1912 року, дають уявлення про зачитані теми і кількість слухачів на лекціях

⁴⁰ «Діло», 26 жовтня 1909, с. 2.

цього товариства. Та на жаль, не всі матеріали про товариство збереглися (або стали доступні), так що дані можуть підкріплювати лише певні приклади. ТУНВ ім. П. Могили збирало дані про відвідувачів, але не про їхню національність, віросповідання чи індивідуальні мовні уподобання. Тому проаналізувати ці аспекти неможливо.

Таблиця 1. Перші лекції, що проводило Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили в 1909 р.⁴¹

Лектор (и)	Тема (и)	Відвідувачі
Олександр Колесса, Степан Рудницький	Література, географія	289
Володимир Охримович	Національна статистика в Галичині	245
Осип Маковей	Українська національна культура (Буковина)	165
Іван Раковський	Дарвін і дарвінізм	300

Перші лекції ТУНВ ім. П. Могили відбулися в лютому 1909 року (табл. 1). Організатори мали намір надати широкий спектр тем і обговорити актуальні теми, такі як політично актуальна статистика в Галичині чи дарвінізм, які останнім часом увійшли в український дискурс в Галичині⁴². Особливо вражає кількість відвідувачів лекцій з природничих наук, враховуючи домінування гуманітарних наук в українському народному націоналізмі, і це відкриття слід обговорювати в ширшому контексті. Приблизно за три з половиною роки, до 1 липня 1912 року, по всій Галичині було проведено 407 лекцій, у тому числі 42 з географії, 18 – з медицини та гігієни і 52 – з природничих наук⁴³, категорії, які показують плинність класифікацій в цей період. За небагатьма винятками, лекції з цих дисциплін читали доступною, зазвичай зрозумілою мовою, що помітно з цих прикладів: «Темниці природи», «Про повітря», «Про органи чуття», «Про

⁴¹ Протоколи засідань 171. Незважаючи на те, що ці цифри узагальнені, цифри в протоколах збігаються з доходами від вступних внесків, тому зрештою їх можна вважати достовірними.

⁴² Про актуальність статистики як науки, див. Роде (Rohde), «Місцеві...» («Local») 197-205.

⁴³ Дані, наведені в звіті, близькі до точних, оскільки збережений звіт був всього лише чернеткою. Звіт, надісланий до Міністерства освіти у Відні, було знищено, оскільки строк зберігання минув. AVA, 3413.

харчування», «Про вулкани», «Сон – з демонстрацією»⁴⁴. Колекція діапозитивів (позитивних фотографічних слайдів або прозорих фотоплівок), що ілюстрували багато лекцій, постійно розширювалась, оскільки вважалося, що не тільки тема, а й спосіб презентації повинні залучити ширшу аудиторію (Протоколи засідань 216). Найперше, що зробило нове керівництво ТУНВ ім. П. Могили в 1909 році, так це придбало проектор «без якого в наш час неможливо популяризувати більшість наук»⁴⁵. Крім того, деякі викладачі, такі як Раковський і Рудницький, дуже зацікавили аудиторію, тому природничі науки виявилися найвідвідуванішими предметами⁴⁶. Так само, після першого року інтенсивної діяльності засновники Народного університету («Uniwersytet ludowy») зрозуміли, що природничі науки, як правило, залучають більше відвідувачів, ніж соціальні або гуманітарні науки (до такого ж висновку дійшли у Відні, проаналізувавши відвідуваність лекцій)⁴⁷. Це відкриття дійсно вражає, зважаючи на те, що історичні дослідження науки у Львові приділяють основну увагу саме українознавству (Гомотюк). Виходить, що незацікавленість природничими науками, що спостерігалась на літніх курсах у Львові, була значною мірою результатом введення Грушевським поняття «національної науки», а не свідчила про відсутність попиту серед людей. Лекції з природничих наук виявились не менш важливими для формування суспільства, ніж лекції з гуманітарних наук. Оскільки їх відвідувало так багато слухачів, вони слугували свого роду «узвичаєнням освіти» в національних рамках (Гюхткер (Hüchtker), 201).

З просторової точки зору, в деяких місцях проявляли більше інтересу до певного предмету, ніж в інших. Наприклад, лекції з медицини та гігієни відвідували порівняно частіше в провінціальних областях і в трьох селах, де лекції вперше провели в 1912 році, ніж у Львові⁴⁸. Таким чином, місцеві організатори здебільшого зачитували лекції з тих дисциплін, знання з яких селяни могли б застосувати на практиці. У Львові не було лекцій з юриспруденції та педагогіки, тоді

⁴⁴ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 39-40, 43.

⁴⁵ «Діло», 26 жовтня 1909, с. 2.

⁴⁶ Для прямого порівняння: у 1909 році дві лекції Рудницького про Північний полюс відвідало приблизно вдвічі більше слухачів, ніж читання Колесси з історії української мови. Рудницький: 7 і 8 листопада – 280 і 240 відвідувачів; Колеса: 31 жовтня і 14 листопада – 120 і 150 відвідувачів відповідно. Протоколи засідань 179.

⁴⁷ «Знання для всіх» («Wiedza dla Wszystkich»), т. 1, 1899, с. 17.

⁴⁸ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 15; звіти місцевих груп, спр. 29, арк. 1.

як вони зачитувалися в невеликих містах⁴⁹. В цих випадках, звертаючи увагу на особисте зацікавлення лекторів та організаторів певними дисциплінами, цілком зрозуміло, чому були обрані саме такі лекційні теми.

Незважаючи на приголомшливий початок, керівництво ТУНВ ім. П. Могили незабаром розчарувалося в популярності своїх лекцій. Між початком лекцій у 1909 р. та звітами, опублікованими в 1912 році, у Львові було майже 10000 слухачів, що в середньому становить 91 відвідувач на кожну з 108 прочитаних лекцій. У Львові в кінці 1909 року число відвідувачів стало зменшуватися. Можливо, причиною цього були інші програми в декількох клубах, а також різні культурні заходи у Львові⁵⁰. Оскільки немає даних про національність відвідувачів Народного університету («Uniwersytet ludowy»), про вплив діяльності цього закладу на відвідуваність лекцій ТУНВ ім. П. Могили можна тільки здогадуватися. З націоналістичної точки зору, зниження відвідуваності лекцій ТУНВ ім. П. Могили було спричинене національною байдужістю. Тому керівництво товариства просувало ідею сегрегації національної громадськості в зоні міжкультурних контактів, яку становив на той час Львів, і не ставило під сумнів діяльність свого товариства, програму лекцій або методи викладання. Більше того, вони майже не звертали уваги на критику з боку національного руху. Коментуючи перші місяці лекцій, «Діло», найвпливовіша «народовецька» газета, значною мірою ігнорувала або навіть критикувала діяльність товариства (Протоколи засідань 187). Незважаючи на те, що ТУНВ ім. П. Могили примирилося з газетою «Діло», яка в 1910 році почала регулярно рекламувати всі лекції у Львові, керівництво товариства все ще було незадоволене відвідуваністю і звинувачувало студентів університету і старшокласників в незацікавленості лекціями. В результаті керівництво звернулося до викладачів з проханням вмотивувати своїх студентів відвідувати лекції. Оскільки молоді запропонували знижку на відвідування, то на початку 1912 року всі філії повинні були повідомляти про вік слухачів, щоб мати можливість оцінити успіх таких вжитих заходів (Протоколи засідань 216). Загалом, здається, що ця ідея була успішною. У Львові, згідно з даними, кількість молодих слухачів коливалася від 48% до 94% (табл. 2), за винятком останньої лекції. Причиною цьому могли бути або тема лекції про церкви у

⁴⁹ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 15; звіти місцевих груп, спр. 29, арк.

⁵⁰ ЦДІАЛ, ф. 736, спр. 29, арк. 1 зв.; табл. 2.

Львові та церковні твори мистецтва, що була не зовсім цікавою для молоді, або ж час відвідування лекцій⁵¹.

Згідно зі звітами ТУНВ ім. П. Могили, на початку 1912 року було зафіксовано найгіршу статистику відвідувань лекцій у Львові в цілому; вважалося, що причина полягала в незацікавленості старшого покоління. Низька відвідуваність лекцій викликала суперечки серед провідних членів товариства щодо альтернативних способів викладання. Незабаром після цього було організовано екскурсії по місту з гідом та екскурсії по музеях, які проводили українські науковці⁵². Ця концепція не була в цілому новою, і на її формування, ймовірно, надихнули схожі заходи, що забезпечувало Товариство імені Адама Міцкевича (Гюхткер (Hüchtker) 206). Три музейні екскурсії залучили в цілому 386 відвідувачів, і саме тому вони вважалися популярними заходами⁵³. Одну з таких екскурсій у Львівському етнографічному музеї проводив етнограф Володимир Шухевич (1849-1915)⁵⁴. Він багато знав про музей і, до того ж, був авторитетним членом галицької «народовецької» інтелігенції (Карпенко). В чотирьох подібних екскурсіях, в яких церкви відвідували під час курсів історії мистецтв, в цілому взяли участь лише 134 відвідувача.⁵⁵

СПІВПРАЦЯ ТА РОЗШИРЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ

Не дивно, що студентські об'єднання, групи за професійними інтересами та академічні товариства організовували лекції під час своїх регулярних зборів⁵⁶. «Просвіта» та місцеві об'єднання у Львові

⁵¹ Як згадувала в 1939 році Олена Бережницька-Будзова, багато учасниць «Кружка» не могли брати участь у вечірніх заходах на початку ХХ століття, бо в консервативному Львові вважалося недоречним, щоб молоді жінки виходили кудись ввечері («Нова Хата», том 15, № 6, 1939, с. 3).

⁵² Протоколи засідань 218. Крім того, люди також розглядали альтернативи класичним лекціям. Франко, який не брав іншої участі в діяльності товариства, погодився зачитати свого знаменитого вірша «Мойсей» (ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 40).

⁵³ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 35.

⁵⁴ «Діло», 18 травня 1912, с. 5; 15 червня 1912, с. 7.

⁵⁵ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 35; «Діло», 4 травня 1912, с. 5.

⁵⁶ Пор., наприклад, Руське товариство педагогічне – основне об'єднання українських вчителів («Учитель», том 14, 1904, с. 25), в яке входило кілька членів Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили, і якому також часто пропонували запровадити лекції в провінціях («Учитель», том 15, 1905, с. 300). Філії «Просвіти» та «народні доми» могли вільно займатися

звернулися до ТУНВ ім. П. Могили із закликом розпочати проведення лекцій для своїх слухачів, чітко демонструючи, що на такі лекції в інших українських національних об'єднаннях існує величезний попит. Спочатку товариство було змушене відхилити ці пропозиції через брак необхідних ресурсів, але пізніше погодилося за можливості скорегувати свої освітні програми⁵⁷. Співпраця посилилась в 1910 році, і ТУНВ ім. П. Могили доклало більших зусиль, щоб забезпечити проведення лекцій для читальних залів «Просвіти» в сільській місцевості та для інших об'єднань у Львові⁵⁸. Через два роки було сформовано постійні місцеві групи, які провели вельми успішну низку лекцій⁵⁹.

Передумовою для розширення українського «народного університету» було утворення місцевих комітетів, які були достатньо незалежними, щоб самостійно все організувати. Отже, успіх плану розширення на всю Східну Галичину залежав від залучення національних активістів у провінціях до участі в проекті. На початку 1909 року в ТУНВ ім. П. Могили все ще були труднощі з таким розширенням, оскільки на цей час було сформовано лише 4 місцеві комітети⁶⁰. Це розширення не можна було продовжувати шляхом створення постійних філій товариства у зв'язку з низкою бюрократичних перепон, які місцева галицька влада сприймала як шахрайство. Процес розширення «народного університету» було офіційно сформульовано лише в чинних положеннях, прийнятих у 1912 році (Протоколи засідань 187, 206; ЗАА, 2188/1912). Інтерес до розширення в провінціях незабаром почав значно зростати. До середини 1912 року було створено шістнадцять філій у східно-галицьких містах і три місцеві комітети в селах⁶¹.

науково-популярною діяльністю на місцевому рівні, якщо вони мали можливість забезпечити фінансові та людські ресурси. Однак проведення публічних лекцій зазвичай залежало від осіб, які проявляли ініціативу (Головацький 18-22). Не можна недооцінювати і бюрократичні зусилля з організації заходів, які повинні були проводитися в рамках офіційних правил об'єднання. В іншому випадку місцева влада могла б заборонити проведення заходів на підставі закону «Про збори» або закону «Про об'єднання» (Роде (Rohde), «Внутрішньоімперські...» («Innerimperiale») 193)

⁵⁷ На початку 1909 року за підтримки ТУНВ ім. П. Могили Товариство русько-українських ремісників і промисловців «Зоря» організувало невеликий цикл лекцій з історії («Діло», 3 березня 1909, с. 3; 26 жовтня 1909, с. 2).

⁵⁸ «Діло», 26 січня 1911, с. 3.

⁵⁹ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁶⁰ «Діло», 26 жовтня 1909, с. 2.

⁶¹ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

Таблиця 2. Слухачі лекцій ТУНВ ім. П. Могили у Львові та Перемишлі на початку 1912 року.

Львів

Дата (час)	Чоловіки	Жінки	Старші люди	Молодь	Загалом
04.02.	43	16	7	52	59
11.02.	26	7	6	27	33
18.02.	44	13	7	50	57
25.02. (12.00)	30	7	9	28	37
25.02. (16.00)	52	15	19	48	67
03.03.	17	9	4	22	26
10.03.	79	42	37	84	121
17.03.	35	44	29	60	89
24.03. (16.00)	62	10	4	68	72
24.03. (19.00)	22	4	26	0	26

Перемишль

21.01.	106	57	35	128	168
28.01.	148	96	85	189	244
04.02.	174	124	87	211	298
11.02.	201	137	100	238	338
25.02.	115	78	39	154	193

Перший місцевий комітет ТУНВ ім. П. Могили був утворений в Перемишлі в 1909 році, зібравши до 370 відвідувачів під час першої серії лекцій в лютому. Товариство також ініціювало заснування в Перемишлі «науково-популярної бібліотеки» під керівництвом місцевого комітету з кількома тисячами томів, доступними для читачів⁶². Однак товариство не враховувало додаткових витрат, тому можна зробити висновок, що місцеві активісти не отримували гонорару за керування бібліотекою, і що вищезгадане запровадження «науково-популярної бібліотеки», швидше за все, передбачало використання застарілих книжкових зібрань. На відміну від Перемишля, у Львові кілька українських товариств, – а саме НТШ,

⁶² «Діло», 26 жовтня 1909, с. 2.

«Просвіта» і «Народний дім», що були на той час найбільш розвинутими, – відкрили і керували публічними бібліотеками (Купанець). Однак ТУНВ ім. П. Могили не бачило необхідності відкривати і спонсорувати власну бібліотеку в столиці Галичини.

Попит на публічні лекції в провінціях був значно вищим і більш послідовним, ніж у Львові. З 1909 по липень 1912 р., було проведено 47 лекцій у Львові та провінціях із середньою відвідуваністю 247 осіб. В інших містах, крім Львова, було менше лекцій через більш пізній початок програми товариства та інші неузгодженості, але їх відвідувало значно більше слухачів. Наприклад, 56 лекцій у Станіславові (сьогодні – Івано-Франківськ) з 1909 до початку 1912 року відвідали в середньому 117 осіб. Навіть у маленькому містечку Пукові (сьогодні – в Івано-Франківській області) чотири лекції, проведені в 1912 році, відвідали в середньому 195 осіб⁶³.

У звітах, описаних в таблиці 2, класифіковано відвідувачів за віком і статтю. Категорії не були конкретними, але графа «молодь», очевидно, була для позначення кількості відвідувачів-студентів. Згідно зі статистикою, серед відвідувачів було досить багато молоді та осіб жіночої статі. Але ці статистичні дані не обмежуються цими прикладами; вони майже точно збігаються у всіх збережених звітах. У Перемишлі лекції проходили в аудиторіях Українського ліцею для дівчат (сьогодні – інститут), що, мабуть, пояснює відносно велике число молодих відвідувачів жіночої статі (табл. 2). Під час навчального року, з 1910 по 1914 рік, загальна кількість учнів в Українському ліцеї для дівчат у Перемишлі становила від 200 до 220 осіб, причому українська мова була для них всіх рідною⁶⁴. Таким чином, підкреслюється зв'язок між емансипацією жінок і народною освітою. Беручи до уваги ці дані, жінки зробили значний внесок у процвітання народної освіти, відвідуючи лекції та сплачуючи за них. Якби вони не взяли участі в цьому заході, розширення ТУНВ ім. П. Могили й залучення лекторів були б цілком нездійсненними. З іншого боку, в зазначений період серед викладачів не було жінок. Жінки-

⁶³ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3.

⁶⁴ «Звіт Крайової шкільної ради» («Sprawozdanie») 27; «Звіт дирекції» 49. Крім того, у державній гімназії з українською мовою викладання у 1910-14 роках було від 752 до 901 учнів чоловічої статі (Пахолків 515). Хоча у Львові було значно більше учнів середніх шкіл з українською рідною мовою, там теж було більше культурних заходів, ніж у Перемишлі, що могло б ще більше пояснити популярність лекцій Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили в Перемишлі. В 1910-12 роках в академічній гімназії навчалось від 639 до 614 учнів, а в її сусідній філії – від 707 до 764 учнів («Звіт Крайової шкільної ради» («Sprawozdanie») 12).

лектори працювали в основному в жіночих об'єднаннях, таких як «Кружок» або її організація-наступниця «Союз українок».

«Популярний» (народний) націоналізм

Лекції ТУНВ ім. П. Могили з 1909 по 1912 рік популяризували історію козацтва та термін «Україна», критично поставивши запитання: «Ми русини чи українці?»⁶⁵. Під час лекцій також обговорювали культурні зв'язки між Галичиною та іншими частинами України, пропагували український літературний канон, національний фольклор та національні звичаї⁶⁶. Більшість з цих тем вже було окреслено в народній культурі. Проте метою лекцій було подання матеріалу з українознавства⁶⁷, який полягав у розповсюдженні канону загальних знань про українську культуру та поширенні його на території регіону. Згідно зі статистичними даними, українознавство було значно популярніше саме поза межами Львова, а не у Львові.

«Популярний» (народний) націоналізм, запропонований елітою, постає спільною рисою в історії національних рухів (Грох (Hroch)). Як правило, у нещодавніх дослідженнях він зображений як боротьба з національною байдужістю, в той час як цю байдужість потрібно розглядати як частину націоналістичної системи вірувань (Джадсон (Judson), «Вартові...» («Guardians»); Вітмеєр (Whitmeyer); Кінг (King); Зара (Zahra), «Уявлені» («Imagined»); Зара (Zahra), «Викрадені...» («Kidnapped»)). У Львові незацікавленість українознавством, здавалося, зростала з боку слухачів, оскільки, згідно з даними, на лекціях з природничих наук було значно більше відвідувачів. Це не стосувалося лекцій з географії та антропології, ймовірно, тому, що вони популяризували менш відомі предмети і, як правило, на них застосовували «точну науку» до розгляду національних проблем; особливо це спостерігалось з 1910 року.

Рудницький був єдиним найбільш активним лектором у цей ранній період до середини 1912 року, протягом якого він прочитав двадцять три лекції⁶⁸. Навіть коли загальна кількість відвідувачів різко зменшилась, на лекціях Рудницького зазвичай були присутні більше 100 відвідувачів. Він також активно займався популяризацією

⁶⁵ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 44.

⁶⁶ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 38зв-44зв.

⁶⁷ Офіційно термін було вжито лише в 1914 році в ТУНВ ім. П. Могили (Протоколи засідань 233).

⁶⁸ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 43.

української географії в Руському товаристві педагогічному і опублікував важливу роботу з викладання цієї дисципліни (Рудницький, «Нинішня географія»). Що стосується зв'язку з Віднем, то варто зазначити, що його колишній вчитель, географ Альбрехт Пенк (Albrecht Penck), був одним з перших лекторів у програмі розширення університету в імперській столиці і важливим популяризатором географії у всьому світі (Штіфтер (Stifter), Університет та народна освіта» («Universität und Volksbildung») 03/3-03/4; детальніше про Пенка див. Геннірес (Henniges)). Перші лекції Рудницького в 1909 році були присвячені загальним питанням географії без національної або специфічної конотації (наприклад, географії Північного полюса або вулканам). У 1910 році, того ж року, коли він опублікував свою першу книгу про українську національну територію, він почав регулярно читати лекції про (західні) українські національні прикордонні території (Рудницький, «Коротка географія України», частина I). Його першу серію з чотирьох лекцій сприймали як «систематичний курс»⁶⁹. Незважаючи на те, що Рудницький став приват-доцентом Львівського університету в 1908 році, він не зміг запровадити курс географії України до 1913 року («Основні дати»). Рудницький не мав на меті розширення офіційної місії та академічної програми університету, коли читав свої лекції. Тим не менш, завдяки його лекціям студенти могли зосередитися на предметі, який не входив до офіційної навчальної програми. Його лекції, очевидно, змогли зацікавити студентів-географів, які хотіли дізнатися більше саме про географію України. Керівництво ТУНВ ім. П. Могили планувало збільшити число таких курсів, як тільки дозволить фінансове становище⁷⁰.

У 1911 році Рудницький поділився своїми ідеями про вплив географії на «розвиток народів» і зачитав спеціальну лекцію з української антропогеографії⁷¹. Під час цих лекцій він окреслив найважливіший елемент українського народного націоналізму, який широко пропагувався під час Першої світової війни (Гаусман

⁶⁹ «Діло», 26 січня 1911, с. 3.

⁷⁰ «Діло», 26 січня 1911, с. 3. Цю ідею було втілено під час лекцій про Тараса Шевченка.

⁷¹ Протоколи засідань 204; ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 3, арк. 43. Рудницький прочитав вісім загальних лекцій з географії України та одну з української антропогеографії. Згодом це стало темою другого тому його роботи про українську національну територію (опубліковану в 1914 році). Таким чином, лекції, організовані Товариством українських наукових викладів ім. Петра Могили, стали способом ознайомити аудиторію із зовсім нещодавнім і неопублікованим дослідженням.

(Hausmann)). Завдяки цим публічним лекціям місцева інтелігенція познайомилася з ідеями Рудницького за кілька років до публікації його монографій. Його діяльність мала вирішальне значення для популяризації географії українською мовою та для популяризації географії України в цілому. Раковський був найбільш ревним популяризатором еволюційних теорій і расової антропології в галицькій українській громаді. Важливо, що лекція, яку зачитав Раковський про Дарвіна та дарвінізм в лютому 1909 року, була найбільш відвідуваною серед усіх лекцій у Львові. Поширення робіт та ідей Дарвіна стало можливим завдяки численним перекладам, і ці ідеї вплинули на інші культурні дослідження. У Галичині праці Дарвіна були широко доступні, наприклад, їхні основні ідеї простежувались в літературних творах Леопольда фон Захер-Мазоха і Франка (Шюман (Schümann)). Ці теми особливо цікавили молодих інтелектуалів, наприклад, члени студентського товариства «Академічна громада» провели форум з кількома лекціями з еволюційної біології в кінці червня 1909⁷². Раковський узагальнив теорії, а також переклав тогочасні міжнародні дебати («Ювілей»; «Боротьба»). Він постійно читав лекції з цих предметів в рамках програми ТУНВ ім. П. Могили⁷³. Тісно співпрацюючи з антропологом Федором Вовком, Раковський, завдяки лекціям з української антропології, популяризував їхню спільну роботу в Галичині.⁷⁴

Найважливішим внеском Вовка в український народний націоналізм було обґрунтування окремого українського антропологічного типу за допомогою антропометричних даних, на що вказував Рудницький у своїх антропогеографічних роботах (Вовк; Рудницький, «Коротка географія України», частина II). Ці предмети також не входили до звичайних університетських програм, оскільки антропология до 1911 року офіційно не була введена до навчальної програми Львівського університету, а українські вчені не входили до складу нового інституту (Тарнавський).

Впродовж наступних років після 1909, значущість предметів пов'язаних з народним націоналізмом лише зростала. Тарас Шевченко, провідний письменник, художник, громадським і політичний діяч,

⁷² «Діло», 19 червня 1909, с. 4.

⁷³ ЦДІАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

⁷⁴ Оскільки розуміння антропології в тодішні часи було ще вельми спірним, Раковський визначив її як «науку про людину, особливо про людські раси» («Ювілей» 153). Також див. Галущинський. Поширення ідеї дарвінізму в українському культурному та академічному дискурсі все ще не досліджене, і вплив дарвінізму на мислення українців слід порівняти з аналогічним впливом на німецькі, російські та польські культурні дискусії.

відіграв величезну роль в одному з найбільш вагомих моментів інтеграції української національної спільноти загалом і для галицьких «народовців» зокрема. Річниці Шевченка у 1911 році (до 50-річчя від дня його смерті) та 1914 році (до 100-річчя від дня його народження) були важливими подіями у всій Східній Галичині (Струве (Struve) 370-75). Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили в 1911 році вже прочитало цикл лекцій про життя і творчість Шевченка і планувало запровадити ширшу програму на найближчі роки (Протоколи засідань 196, 200). В 1913 та 1914 р. лише у Львові було прочитано 16 лекцій про Шевченка та його творчість. Вони певною мірою замінили лекції з природничих наук та інших предметів, тому вони були націлені здебільшого на дещо іншу аудиторію. На честь святкування ювілею Шевченка в 1914 році ТУНВ ім. П. Могили закликала лекторів виїжджати в невеликі міста і села⁷⁵. Отже, в цьому випадку процес розширення «народного університету» і «популярний» (народний) націоналізм йшли пліч-о-пліч.

ЗАКЛЮЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

На відміну від тверджень національних наративів, запровадження українських науково-популярних лекцій для галицького населення не принесло негайного успіху, а, навпаки, забрало багато часу та зусиль. Це була напружена боротьба, якій бракувало ресурсів, і яка протистояла тому, що активісти постійно називали національною байдужістю до проекту. Згідно з джерелами, ТУНВ ім. П. Могили та його викладачі діяли з націоналістичної точки зору, причому більшість лекторів і слухачів брали участь у представленні науки як приємного, розважального громадського заходу, який міг би допомогти націоналізувати відповідні групи. Найбільш вагомим внеском в розвиток цього проекту були безоплатні зусилля популяризаторів⁷⁶. Діяльність груп жіночої спрямованості та жіноча аудиторія значним чином вплинули на динаміку та масштаби поширення науково-популярних лекцій. Це досить гарно доведено на прикладі ініціативності учасниць «Кружка українських дівчат», відвідувачів жіночої статі літніх курсів у Львові в 1904 та лекцій ТУНВ ім. П. Могили. Незважаючи на те, що жінки не були лекторами, це

⁷⁵ ЦДАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 6.

⁷⁶ Про вагомість безоплатних зусиль діячів для створення наукової спільноти та НТШ, див. Роде (Rohde), Місцеві...» («Local»).

дослідження показує, що саме громадськість, а не вчені, дала поштовх до втілення найперших проектів з популяризації науки в Галичині.

На початку 1900-х років імперське середовище Габсбурзької монархії і транснаціональна ситуація в Галичині забезпечили сприятливі умови для популяризації науки. Це майже нічого не має спільного з простим поширенням понять, оскільки ідеї, що розповсюджувались, були адаптовані до конкретного становища української національної громади. Запровадження культу Шевченка і «українознавства», які виявилися впливовими, незважаючи на жорстку критику і диверсифікацію українського інституційного середовища у Львові, цілком це підтверджують. ТУНВ ім. П. Могили частково ввело українознавство у свою навчальну програму. Однак, коли воно запровадило канон загальнодоступних знань для своїх слухачів, природничі науки також було додано до програми. Готовність ділитися поглядами та постійні зустрічі теж відіграли не менш важливу роль в об'єднанні громади. Це твердження слід розглядати лише як теоретичне припущення щодо причин відвідуваності лекцій, які проводило ТУНВ ім. П. Могили, але воно є підтвержене щодо провідних членів товариства⁷⁷. Його також підтверджує статистика відвідуваності літніх курсів у Львові в 1904. Відвідуючи курси ТУНВ ім. П. Могили, слухачі допомагали створювати новий соціальний простір.

Залучення лекторів і місцевих прихильників дозволило товариству поширити свою концепцію на сільські місцевості. Однак, на початку, процес такого розширення зіткнувся з низкою проблем, можливо, через національну байдужість. Ці проблеми були більш істотними у випадку пробного запровадження проекту в Чернівцях у січні 1913 року. Місцевий організатор вважав лекцію повним провалом, бо «чернівецька аудиторія страйкувала і не пішла на уніатсько-галичанську лекцію», що говорить про релігійну складову відмінностей між русько-українським населенням Галичини та Буковини. Що характерно, місцевий організатор також повинен був сам оплатити більшу частину витрат і в кінцевому підсумку відмовився від ідеї продовження співпраці⁷⁸. Тим не менш, роль Львова як центру української громади в Галичині зростала за рахунок

⁷⁷ Також варто зазначити про співпрацю між засновниками ТУНВ ім. П. Могили, як-от між Колесою, Дністрянським і Рудницьким. Наприклад, така співпраця спостерігалася при веденні внутрішньої політики НТШ під час її кризи в 1913 році (Грицак; Винар) і заснуванні Українського Вільного університету після Першої світової війни (ЦДАВО, ф. 3859с, оп. 1, спр. 139, арк. 14-15).

⁷⁸ ЦДАЛ, ф. 736, оп. 1, спр. 11, арк. 23.

посилення обміну між групами, об'єднаннями та окремими особами, що входили до складу східно-галицької інтелігенції. Такі методи не були принципово новими, і їх також застосовувала «Просвіта», однак вони підняли процес розширення на новий рівень, залучивши при цьому інші місцевості. З імперської точки зору це сприяло децентралізації науки. На відміну від схожого проекту у Відні, ТУНВ ім. П. Могили не розширювало функції Львівського університету, а намагалося стати альтернативним джерелом освіти в плані мови та навчального матеріалу. Більшість проектів були раптово припинені через початок Першої світової війни. Використовуючи свої ресурси та викладацький склад, товариство зробило внесок у створення Таємного українського університету, який діяв у польському Львові з 1921 по 1925 рік⁷⁹.

Ця стаття доводить ідею «штучної відмінності між «популярною наукою» і «власне наукою», оскільки ця відмінність була узгоджена для української спільноти в розглянутому контексті і була важливою для залучених діячів (Топхем (Topham), «Переосмислення» («Rethinking») 1). Ян Сурман нещодавно аргументував доцільність запровадження української наукової термінології, тому що «в русько-українському випадку наука була сформована її популяризаторами і мовними активістами, і відмінності між жанрами наукової літератури були досить розмитими» («Наука» («Science») 263). Те ж саме стосується і лекторів, оскільки вони не були професійними посередниками, а вченими або викладачами, які поділяли ідею популяризації своїх дисциплін. Кілька поглядів на потенційну аудиторію (що обговорювалися на засіданнях керівництва ТУНВ ім. П. Могили) довели, що не було чіткої концепції чи розуміння вимог «цільової аудиторії», які товариство прагнуло окреслити, окрім необхідності читати лекції українською мовою та надавати позапрограмний матеріал для молоді шляхом читання лекцій про Україну, тобто того, що не можна було відвідати в інших університетах.

⁷⁹ ЦДІАЛ, ф. 310, оп. 1, спр. 6.

Список використаної літератури

I. Основні джерела (Архіви)

- Державний архів Львівської області [ДАЛО], фонд 298: Товариство прихильників української науки, літератури і штуки.
 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України [ЦДАВО], фонд 3859с: Український вільний університет в Празі.
 Центральний державний історичний архів України у м. Львові [ЦДІАЛ], фонд 309: Наукове товариство ім. Шевченка; фонд 310: Український університет у Львові; фонд 319: Центральне українське націоналістичне товариство «Союз українок», м. Львів; фонд 400: Українська загальна рада; фонд 736: Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили.
 Austrian State Archives, Vienna, Allgemeines Verwaltungsarchiv (= AVA): Ministerium des Innern; Ministerium für Cultus und Unterricht.

II. Основні джерела (Періодичні видання)

- Діло*. Львів.
Літературно-науковий вістник [= ЛНВ]. Львів.
Нова хата. Львів.
Правничий вістник. Львів.
Учитель. Львів.
Wiedza dla Wszystkich. Lwów.

III. Основні джерела (Інші опубліковані праці)

- 25-ліття українського лікарського товариства і медичної громади*. Львів, 1935. Передрук: Українське лікарське товариство північної Америки/Медичний архів і бібліотека, Чикаго, 1975.
 Галушинський, Іван. *Дарвінізм або наука о походженю*. Руська Рада, 1903.
 Грушевський, Михайло. *Наша політика. Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 року*. За редакцією Любомира Винара і Євгена Пшеничного, Коло, 2003.
 Грушевский, М. С. «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения». *Украинский народ в его прошлом и настоящем*, под редакцией Михаила Грушевского и др., Общественная Польза, 1914, с. 1-37.
 Дорошенко, Володимир. «Іван Франко». *Спогади про Івана Франка*, за редакцією Михайла Гнатюка, Каменяр, 2011, с. 553-64.
 ---. «Іван Франко в моїх спогадах». *Спогади про Івана Франка*, за редакцією Михайла Гнатюка, Каменяр, 2011, с. 548-52.
Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911. Львів.
 Зубрицький, Михайло. «Становище руської журналістики супротив наукової роботи в «Наук. Товаристві ім. Шевченка»». *ЛНВ*, том 31, 1905, с. 71-75.

- Іван Пулюй (1845-1918). *Листи. Збір, упорядкування, пояснення О. М. Збожної*. Воля, 2007.
- Листування Михайла Грушевського. Том 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка*. За редакцією І. Старовойтенко і О. Тодійчук, «Простір», 2010.
- Павлик, Михайло. *З «Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові*. Львів, 1905. *Протоколи засідань Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили (1906-1939 рр.)*. За редакцією Богдана Горбового, Тріада плюс, 2012.
- Раковський, Іван. «Боротьба за ідею розвою». *ЛНВ*, том 50, 1910, с. 297-318.
- . «Юбилей ідеї розвою». *ЛНВ*, том 46, 1909, с. 140-54.
- Рудницький, Степан. *Коротка географія України*. Часть I, Друкарська спілка, 1910.
- . *Коротка географія України*. Часть II, НТШ, 1914.
- . *Нинішня географія. Науковий додаток до журналу Учитель*, НТШ, 1905.
- Статут товариства «Кружок українських дівчат» у Львові (без дати). Львів.
- Франко, Іван. «Дещо про нашу пресу». *ЛНВ*, том 31, № 7, 1905, с. 62-71, 76-81.
- . *Зібрання творів у п'ятидесяти томах*. Том 50: *Листи (1895-1916)*, Наукова думка, 1986.
- Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1911/1912*. Lwów, 1913.
- Wowk, Fedir. "Die Ukrainer in anthropologischer Beleuchtung." *Ukrainische Rundschau*, vol. VI, 1908, pp. 487-93.

IV. Вторинні джерела

- Благий, Василь. «Студентки Львівського університету в 1897-1914 роках». *Вісник ЛНУ*. Сер. іст., том 33, 1998, с. 132-38.
- Бобик, Омелян, та ін. «Видатний український математик і просвітник Володимир Левицький (до 135-річчя від дня народження)». *Математичний вісник НТШ*, том 4, 2007, с. 440-50.
- Богачевська-Хомяк, Марта. *Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884-1939*. Український католицький університет, 2018.
- Винар, Любомир. *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка. 1892-1934*. Коло, 2006.
- Герцюк, Дмитро. «Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили у Львові. Історико-педагогічні аспекти діяльності (1908-1939 рр.)». *PRACE NAUKOWE Akad. im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika*, том XXIII, 2014, с. 367-77.
- Головацький, Іван. *Іван Раковський 1874-1949: Життєво-бібліографічний нарис*. Наукове Товариство ім. Шевченка, 2004.
- Гомотюк, Оксана Є. *Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX-перша третина XX ст.)*. 2007. Тернопільський національний економічний університет, дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.
- Грицак, Ярослав. «Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки». *Український історик*, том 110-15, 1991-92, с. 319-32.

- Дядюк, Мирослава. «Участь жінок у діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (хронікально-біо-бібліографічний аспект)». *З історії Наукового товариства ім. Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові*, за редакцією Олега Купчинського, НТШ, 1998, с. 101-50.
- Зайцева, Зінаїда І. *Український науковий рух. Інституціональні аспекти розвитку. Кінець XIX-початок XX ст.* КНЕУ, 2006.
- Карпенко, А. А. «Роль Володимира Шухевича в організації українського музейництва в Галичині». *Записки історичного факультету [Одеський національний університет ім. Мечникова]*, том 26, 2015, с. 85-97.
- Качкан, Володимир. ««Був невміру совісним і невтомним»: Сходинами життєпису Іллі Кокорудза». *Студії з архівної справи та документознавства*, том 4, 1994, с. 85-91.
- Качмар, В. *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX-початок XX ст.)*. ЛДУ ім. Івана Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999.
- Кріль, Михайло, і Наталя Лешкович. «Товариство наукових викладів імені Петра Могили (1908-1939 рр.)». *Вісник ЛНУ. Сер. іст.*, том 46, 2011, с. 430-52.
- Купанець, Н. Е. *Наукові бібліотеки Львова (1784-1939). Особисті становлення і розвитки, формування фондів та колекцій*. Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010.
- Кушнір, Віталій. «Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції». *Народознавчі зошити*, том 107, №. 5, 2012, с. 824-32.
- Люсняк, Марія. *Львівське товариство "Просвіта": у пошуках стилю та методів популяризації знань*. ЛДКФ «Атлас», 2000.
- Мудрий, Василь. *Змагання за українські університети в Галичині*. НТШ у Львові, 1999.
- «Основні дати, факти та події у життєписі академіка Степана Рудницького». *Історія української географії*, том 16, №. 2, 2007, с. 17-18.
- Пахолків, Святослав. *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині. Освічена верства і емансипація нації*. ЛА «Піраміда», 2014.
- Пашук, Володимир. *Внесок «Просвіти» у формування культу Тараса Шевченка в Галичині. Перші кроки (1868-1876)*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014.
- Роде, Мартін (Martin Rohde). «Наукові курси вакаційні 1904». *Інтерактивний Львів*, 2019, <https://lia.lvivcenter.org/uk/events/kursy-vakacijni/>. Відвідано 11 листопада 2019.
- Стрельбицька, Сана М. *Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Миколи Ганкевича (1867-1931 рр.)*. 2015. Львівський національний університет ім. Івана Франка, дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
- Супронюк, Оксана. «В. В. Дорошенко—Дослідник української преси: еміграційний період (1944-1963)». *Наукові записки НУ «Острозька академія». Історичні науки*, том 11, 2008, с. 292-300.

- Тарнавський, Роман. *Кафедра етнології Львівського університету. Класичний період (1910-1947)*. Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2016.
- Тельвак, Віталій, і Василь Педич. *Львівська історична школа Михайла Грушевського*. Світ, 2016.
- Халак, Надія. «Наукове Товариство ім. Шевченка в особах його видатних діячів: організаційна праця Степана Томашівського (1896-1918)». *Українська біографістика*, том 10, 2013, с. 340-57.
- Черчович, Іванна. «Емансипаційні ідеї vs консервативні практики: Жінки у середовищі української інтелігенції Галичини». *Українські жінки в горнилі емансипації*, за загальною редакцією О. Кісь, X Клуб сімейного дозвілля арків, 2017, с. 32-51.
- Anderson, Benedict R. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 2006.
- Ash, Mitchell G., and Jan Surman. «The Nationalization of Scientific Knowledge in Nineteenth-Century Central Europe: An Introduction». *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire 1848-1918*, edited by Mitchell G. Ash and Jan Surman, Palgrave Macmillan, 2012, pp. 1-29.
- Bensaude-Vincent, Bernadette. «A Historical Perspective on Science and Its «Others»». *Isis*, vol. 100, №. 2, 2009, pp. 359-68.
- Binder, Harald. «Das ruthenische Pressewesen». *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Vol. VIII: *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*. Part 2: *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, edited by Helmut Rumpfer and Peter Urbanitsch, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006, pp. 2091-2116.
- . ««Galizische Autonomie»—ein streitbarer Begriff und seine Karriere». *Moravské vyrovnání z roku 1905. Možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě. Sborník příspěvku ze stejnojmenné mezinárodní konference konané ve dnech 10.-11. listopadu 2005 v Brně*, edited by Lukáš Fasora, Matice Moravská pro Výzkumné Středisko pro Dějiny, 2006, pp. 239-65.
- Broks, Peter. *Understanding Public Science*. Open UP, 2006. Issues in Cultural and Media Studies.
- Daum, Andreas W. *Wissenschaftspopularisierung im 19. Jahrhundert: Bürgerliche Kultur, naturwissenschaftliche Bildung und die deutsche Öffentlichkeit, 1848-1914*. Oldenbourg, 2002.
- Fleck, Ludwik. *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*. 9th ed., Suhrkamp, 2012.
- Gordin, Michael D., and Karl Hall. «Introduction: Intelligentsia Science Inside and Outside Russia». *Osiris*, vol. 23, 2008, pp. 1-19.
- Hausmann, Guido. «Die Kultur der Niederlage: Der Erste Weltkrieg in der ukrainischen Erinnerung». *Osteuropa*, vol. 64, №. 2-4, 2014, pp. 127-40.
- Henniges, Norman. ««Sehen lernen»: Die Exkursionen des Wiener Geographischen Instituts und die Formierung der Praxiskultur der geographischen (Feld-) Beobachtung in der Ära Albrecht Penck (1885-1906)». *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, vol. 156, 2014, pp. 141-70.

- Hroch, Miroslav. *Das Europa der Nationen: Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*. V&R, 2005.
- Hüchtker, Dietlind. *Geschichte als Performance: Politische Bewegungen in Galizien um 1900*. Campus, 2014.
- Janowski, Maciej. «Galizien auf dem Weg zur Zivilgesellschaft». *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Band VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. 1. Teilband: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation*, edited by Peter Urbanitsch and Helmut Rumpler, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006, pp. 805-58.
- . *Polish Liberal Thought before 1918*. CEU P, 2004.
- Judson, Pieter M. *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard UP, 2006.
- . *The Habsburg Empire: A New History*. Harvard UP, 2016.
- King, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948*. Princeton UP, 2002.
- Kotenko, Anton. «Galicia As Part of Ukraine: Lviv 1904 Summer School As an Attempt to Tie the Ukrainian Nation Together». *Galizien in Bewegung: Wahrnehmungen—Begegnungen—Verflechtungen*, edited by Magdalena Baran-Szołtys et al., Vienna UP, 2018, pp. 257-75.
- Leszczawski-Schwerk, Angelique. «Die umkämpften Tore zur Gleichberechtigung»: *Frauenbewegungen in Galizien (1867-1918)*. LIT, 2015.
- Osterkamp, Jana. «Cooperative Empires: Provincial Initiatives in Imperial Austria». *Austrian History Yearbook*, vol. 47, 2016, pp. 128-46. DOI: 10.1017/S0067237816000102
- Raj, Kapil. «Networks of Knowledge, or Spaces of Circulation? The Birth of British Cartography in Colonial South Asia in the Late Eighteenth Century». *Global Intellectual History*, vol. 2, №. 1, 2017, pp. 49-66. DOI: 10.1080/23801883.2017.1332883
- Raphael, Lutz. «Die Verwissenschaftlichung des Sozialen als methodische und konzeptionelle Herausforderung für eine Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts». *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 22, №. 2, 1996, pp. 165-93.
- Rohde, Martin. «Galizische Erbschaften? Das «ukrainische Piemont» als transimperiales Projekt». *Was bleibt von Galizien? Kontinuitäten—Brüche—Perspektiven / What Remains of Galicia? Continuities—Ruptures—Perspectives*, edited by Bohdana Patlatjuk et al., Vienna UP, 2020, forthcoming.
- . «Innerimperiale Lernprozesse? Die Nationalitätenproblematik der Innsbrucker Universität im frühen 20. Jahrhundert aus galizisch-ukrainischer Perspektive». *Die Gegenwart des Vergangenen im urbanen Raum Czernowitz-Innsbruck. Projektergebnisse eines gemeinsamen Studierendenprogrammes der Universitäten Czernowitz und Innsbruck über das kulturelle Erbe im öffentlichen Raum*, edited by Kurt Scharr and Gunda Barth-Scalmani, Innsbruck UP, 2019, pp. 183-204. Available on-line: <https://diglib.uibk.ac.at/ulbtiroloa/download/pdf/3420254?originalFilename=true>. Accessed 11 Nov. 2019.
- . «Local Knowledge and Amateur Participation. Shevchenko Scientific Society, 1892-1914». *Studia Historiae Scientiarum*, vol. 18, 2019, pp. 165-218. DOI: 10.4467/2543702XSHS.19.007.11013

- . «*Nationale Wissenschaft*» zwischen zwei Imperien. Die Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, 1892-1918. 2020. University of Innsbruck, PhD dissertation.
- Schumann, Daniel. «Darwin's Migration to the East: Literary Responses to Darwinism in Multiethnic Galicia (Sacher-Masoch, Franko, Parandowski)». *The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin in Europe*, edited by Elinor Shaffer and Thomas Glick, vol. 3, Bloomsbury, 2014, pp. 319-37.
- Sdvižkov, Denis. *Das Zeitalter der Intelligenz: Zur vergleichenden Geschichte der Gebildeten in Europa bis zum Ersten Weltkrieg*. V&R, 2006.
- Stergar, Rok, and Tamara Scheer. «Ethnic Boxes: The Unintended Consequences of Habsburg Bureaucratic Classification». *Nationalities Papers*, vol. 46, no. 4, pp. 575-91. DOI: 10.1080/00905992.2018.1448374
- Stifter, Christian H. «Universität und Volksbildung. Anmerkungen zu einem spannungsreichen Verhältnis». *Magazin erwachsenenbildung.at*, vol. 27, 2016, pp. 03/1-03/9. Available on-line: <https://erwachsenenbildung.at/magazin/16-27/meb16-27.pdf>. Accessed 11 Nov. 2019.
- . «Universität, Volksbildung und Moderne—die 'Wiener Richtung' wissenschaftsorientierter Bildungsarbeit». *Universität—Forschung—Lehre: Themen und Perspektiven im langen 20. Jahrhundert*, edited by Katharina Kniefacz et al., Vienna UP, 2015, pp. 293-316.
- Struve, Kai. *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*. V&R, 2005.
- Surman, Jan. *Habsburg Universities 1848-1918. Biography of a Space*. 2012. University of Vienna, PhD dissertation. Available at http://othes.univie.ac.at/18482/1/2012-01-09_0103118.pdf. Accessed 11 Nov. 2019.
- . «Imperial Knowledge? Die Wissenschaften in der späten Habsburger-Monarchie zwischen Kolonialismus, Nationalismus und Imperialismus». *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*, vol. 9, №. 1, 2009, pp. 119-33.
- . «Science and Terminology In-Between Empires: Ukrainian Science in a Search for Its Language in the Nineteenth Century». *History of Science*, vol. 57, №. 2, 2019, pp. 260-87. DOI: 10.1177/0073275318800637
- Taschwer, Klaus. *Wissenschaft für viele. Zur Wissenschaftsvermittlung im Rahmen der Wiener Volksbildungsbewegung um 1900*. 2002. University of Vienna, PhD dissertation.
- Topham, Jonathan R. «Introduction». *Isis*, vol. 100, №. 2, 2009, pp. 310-18.
- . «Rethinking the History of Science Popularization/Popular Science». *Popularizing Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*, edited by Faidra Papanelopoulou et al., Ashgate, 2009, pp. 1-20.
- Weichlein, Siegfried. «Nationalismus und Nationalstaat in Deutschland und Europa. Ein Forschungsüberblick». *Neue Politische Literatur*, vol. 51, 2006, pp. 265-351.
- Wendland, Anna Veronika. *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848-1915*. Verl. d. ÖAW, 2001.
- Whitmeyer, Joseph M. «Elites and Popular Nationalism». *British Journal of Sociology*, vol. 53, №. 3, 2002, pp. 321-41. DOI: 10.1080/0007131022000000536.

Zahra, Tara. «Imagined Noncommunities. National Indifference As a Category of Analysis». *Slavic Review*, vol. 69, №. 1, 2010, pp. 93-119.

---. *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Cornell UP, 2008.